

ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХІХ–ХХ ст.

УДК 351.85(477.63):94(477).08

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління НАДУ
при Президентові України*

КАДРОВИЙ СКЛАД ВИКЛАДАЧІВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Проаналізовано кадровий склад викладачів Катеринославської гімназії у першій половині ХІХ ст., дана характеристика діяльності найбільш помітних її керівників та вчителів.

Ключові слова: освіта, гімназія, вчитель.

Проанализирован кадровый состав преподавателей Екатеринославской гимназии в первой половине ХІХ в., дана характеристика деятельности наиболее заметных ее руководителей и учителей.

Ключевые слова: образование, гимназия, учитель.

Regular personnel of the teachers of Katerynoslav gymnasium in the first half of the 19th century are analyzed in the article.

Key words: education, gymnasium, teacher.

Перша половина ХІХ ст. позначилася серйозними змінами у здійсненні державної кадрової політики в сфері освіти. Це обумовлювалося, насамперед, загальним спрямуванням освітніх реформ за часів царювання Олександра І (1801–1825) та Миколи І (1825–1855). У контексті розглянутої проблеми особливе значення мали розробка й прийняття «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» від 5 листопада 1804 р. та «Статуту гімназій і училищ повітових та парафіяльних» від 8 грудня 1828 р., оскільки вони суттєво змінювали акценти у здійсненні кадрової політики. Хоча розвитку Катеринославської гімназії присвячено досить широке коло публікацій, се-

© Л. Л. Прокопенко, 2010

ред яких слід відзначити праці як дореволюційних істориків гімназії Я. Д. Грахова та С. І. Верєбрюсова [2], Г. В. Донцова [3], Ф. В. Локтя [5], так і сучасних авторів, зокрема, М. П. Чабана [9], питання кадрового забезпечення гімназії у зазначений період досі не дістали достатнього висвітлення в науковій літературі.

Проблема забезпечення викладацькими кадрами гімназій, у тому числі Катеринославської гімназії, гостро постала з самого початку реформи 1803–1804 рр. Згідно з указом Олександра I від 24 січня 1803 р. Росія поділялась на шість навчальних округів на чолі з попечителем, який одночасно був членом Головного правління училищ, куратором університету і начальником усіх навчальних закладів округу. Науковими, навчально-методичними і адміністративними центрами округів ставали університети. Рада університету визначала порядок навчального життя як університету, так і всіх інших навчальних закладів округу. Саме на університети покладалося і завдання добору та призначення вчителів підвідомчих гімназій і повітових училищ. Директори гімназій і доглядачі повітових училищ призначалися попечителем за поданням ректора університету, перед яким мали звітувати про свою роботу [6, с. 198–199].

Катеринославська гімназія була урочисто відкрита 1 серпня 1805 р. на базі головного народного училища. У першій половині XIX ст. її очолювали чотири директори: Д. Т. Мізко (1805–1831 рр.), Я. Я. Ковалевський (1831–1842 рр.), Г. М. Фовицький (1842–1846 рр.) та Я. Д. Грахов (1846–1862 рр.). Найдовше очолював гімназію її перший директор Д. Т. Мізко – понад чверть століття. Він багато зробив для розвитку гімназії, поліпшення її матеріальної бази. Слід зазначити, що Д. Т. Мізко повністю відповідав вимогам, які висував Статут 1804 р. до директорів гімназій: бути «сведущими в науках, деятельными и благонамеренными». Освіту отримав у Чернігівському колегіумі й Києво-Могилянській академії, після закінчення якої у жовтні 1788 р. поступив на державну службу підканцеляристом до Катеринославської казенної палати. Протягом наступних 15 років подавав багато сходинок службової кар'єри і в лютому 1803 р. був призначений директором народних училищ Катеринославської губернії. У 1815 р. він отримав у Харківському університеті ступінь доктора філософії та витончених наук, з 1812 р. був дійсним членом Санкт-Петербурзького вільного товариства любителів наук і мистецтв, з 1816 р. – дійсним членом Імператорського Вільного економічного товариства, у 1818 р. був обраний членом-кореспондентом Імператорського людинолюбивого товариства, а в 1824 р. – членом Товариства наук, затвердженого при Харківському університеті. У відставку Д. Т. Мізко вийшов дійсним статським радником, кавалером орденів Станіслава та Анни 3-го і 2-го ст. і Володимира 4-го ст.

У лютому 1831 р. Д. Т. Мізка на посаді директора гімназії змінив статський радник Яким Якович Ковалевський, один з перших випускників Катеринославської гімназії (1811 р.). Після навчання в Харківському університеті й отримання диплома кандидата права, він до призначення директором деякий час працював за фахом у Санкт-Петербурзі й Харкові. На його долю випало здійснювати перетворення гімназії за статутом 1828 р., яке відбулося у 1836 р. Багато зусиль він доклав до удосконалення навчального процесу. При ньому були запроваджені уроки музики та співів, обладнано снарядами гімнастичний зал, відкрито обсерваторію для метеорологічних спостережень. За директорування Я. Я. Ковалевського у 1840 р. був відкритий також шляхетний пансіон. Коли Правилами міністерства від 29 січня 1837 р. запроваджувалася п'ятибальна система оцінювання успіхів та поведінки учнів, її з самого початку рішуче підтримав директор гімназії Я. Я. Ковалевський [4, с. 8; 9, с. 42–43].

Після нетривалого директорства статського радника Гаврила Михайловича Фовицького гімназію у березні 1846 р. очолив колезький радник Яків Дмитрович Грахов, який був своєрідною постаттю. Він досить активно займався літературною працею, зокрема, в 1830-х роках друкував перекладні статті з хімії, мінералогії у «Гірничому журналі», у 1843 р. переклав з німецької і надрукував «Ручну книгу для господарського поводження з лісами», за яку отримав заохочення від Міністерства державного майна, у 1853 р. склав «Статистико-географічний опис Катеринославської губернії» і подав його до Імператорського Російського географічного товариства, у 1855 р. подав до нього також метеорологічні спостереження за 1849–1854 рр., які проводилися в обсерваторії гімназії. У 1856 р. разом з учителем С. І. Вербрюсовим опублікував «Короткий історико-статистичний огляд Катеринославської гімназії та підпорядкованих їй навчальних закладів». У 1847 р. був обраний кореспондентом департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, а в грудні 1854 р. – дійсним членом Імператорського Російського географічного товариства. Разом з тим, як відзначав на початку 1880-х рр. Г. В. Донцов, як педагога його часто згадували колишні вихованці, оскільки він не пропускав нагоди попрацювати головний на той час педагогічний виправний засіб, запроваджений Статутом 1828 р., – різки [3, с. 31; 5, с. 99].

Статут 1828 р. вносив певні зміни в управління гімназією, зокрема запроваджувалася нова посада інспектора гімназії, який визначався помічником директора. Йому доручався нагляд за викладанням, порядком у класах, за моральністю учнів. З цією метою до його обов'язків входило щоденне відвідування класів, нагляд за поступовістю викладання, надання раді гімназії щомісячних відомостей учителів про успіхи і поведінку учнів. Він заміщував директора у випадку

його відсутності. Посада інспектора відносилася до VIII класу. Першим інспектором Катеринославської гімназії у 1837 р. став колезький радник І. С. Афанасьєв, який мав за плечима майже 30-річний досвід викладання у гімназії математики. Його наступники призначалися на цю посаду з інших навчальних закладів і працювали інспекторами не тривалий час. Так, колезький радник П. Г. Комісарський, який змінив І. С. Афанасьєва у 1845 р., пропрацював лише рік, у 1846–1848 рр. інспектором гімназії був надвірний радник О. М. Сумароков, а в 1848–1849 рр. – колезький радник О. І. Морозов [5, с. 97, 102].

Що стосується викладацького корпусу, то протягом першої половини XIX ст. навчальний процес у гімназії забезпечувало в цілому 50 учителів. Переважна більшість з них викладала в гімназії недовго: від 1 до 5 років. Проте основний склад учителів був стабільний. Так, згадуваний уже І. С. Афанасьєв працював у гімназії 36 років (1809–1845 рр.), О. І. Барташевич – 31 рік (1831–1862 рр.), І. І. Любачинський – 27 років (1808–1835 рр.), М. І. Королькевич – 25 років (1815–1840 рр.), Н. Є. Цабель – 24 роки (1833–1857 рр.), П. С. Семеновський – 23 роки (1838–1861 рр.), В. П. Усіков – 22 роки (1824–1846 рр.), А. С. Понятовський – 20 років (1829–1849 рр.), К. І. Герн – 19 років (1812–1831 рр.), М. М. Ларуй – 19 років (1831–1850 рр.), О. Каплинський – 15 років (1808–1823 рр.), С. І. Веребрюсов – 15 років (1842–1857 рр.), А. М. Черкасов – 14 років (1836–1850 рр.) тощо. Переважна більшість учителів гімназії були випускниками Харківського університету або Рішельєвського ліцею [5, с. 97; 9, с. 467–472].

Учителі вважалися державними службовцями, носили мундири й отримували чини згідно з «Табелю про ранги». Для директора гімназії передбачався чин не нижче VIII класу, для вчителів наук – не нижче IX класу, для вчителів мов – X класу і для вчителів малювання – XII класу. Таке зарахування училищних чиновників до відомих класів державної служби і присвоєння їм особливих мундирів, зазначав Ф. В. Локоть, багато в чому «сприяло піднесенню їх в очах суспільства і розпаленню в них благородного честолюбства: на них тепер стали дивитися як на дійсних чиновників, які користуються усіма правами служби» [5, с. 60–61].

Від учителів вимагалось постійно турбуватися про поглиблення своїх знань у науках, вести записи про успіхи наук у губернії, збирати місцеві історичні, метеорологічні, топографічні та статистичні відомості. Тому не тільки директори гімназії, а й багато хто з учителів намагалися друкувати свої твори. Зокрема, С. І. Веребрюсов друкувався у столичній «Северной пчеле» та «Катеринославських губернських відомостях» [5, с. 99].

Статутом 1804 р. у гімназії передбачалося мати 8 учителів з навантаженням 16–20 годин на тиждень, кожний з яких мав виклада-

ти споріднені цикли предметів. Улітку 1805 р. рада Харківського університету затвердила першими вчителями Катеринославської гімназії колишніх учителів головного народного училища Ф. П. Оди́нця-Заставського, В. Є. Якубовського, І. Севастьянова, Г. Конжаке, Ф. Ф. Репніна, які мали викладати в перших класах, залишивши за собою право підібрати вчителів для викладання у старших класах. У 1807 р. до них додався випускник Пештського університету серб О. Лазич, запрошений училищним комітетом Харківського університету на посаду вчителя природничої історії, комерції і технології, а в 1809 р. учителем математики прийшов випускник Харківського університету зі ступенем кандидата І. С. Афанасьєв [5, с. 45, 62–63; 6, с. 201].

Слід відзначити, що перші вчителі гімназії були талановитими педагогами і організаторами освіти. Так, Василь Євменович Якубовський спочатку навчався у Київській академії, потім закінчив першу вчительську семінарію у Санкт-Петербурзі, з 1788 р. викладав арифметику й геометрію в придворному півчому корпусі, пізніше – геометрію, загальну історію і катехізис у пажеському корпусі, а з 1793 р. викладав у Катеринославському головному народному училищі. У 1808 р. його було призначено доглядачем, тобто керівником Катеринославського повітового училища, а з 1813 р. – директором народних училищ Херсонської губернії. Директором народних училищ Таврійської губернії на початку ХІХ ст. став інший учитель – Федір Петрович Оди́нець-Заставський. До речі, працюючи в Катеринославі, він написав підручник «Початкове навчання французької мови. Французька граматика для народних училищ», який за дозволом столичної цензури був віддрукований у 1800 р. у Новоросійській друкарні (колишня похідна друкарня Г. О. Потьомкіна). Це – перший підручник, підготовлений освітянином нашого міста [2, с. 22; 3, с. 10–11; 5, с. 21, 65–66].

У 1807–1808 рр. учителі гімназії «першої хвилі» з різних причин припинили викладацьку діяльність у Катеринославі: Ф. П. Оди́нець-Заставський пішов у відставку за станом здоров'я, В. Є. Якубовський став доглядачем повітового училища, І. Севастьянов перевівся, а вчитель німецької мови Готліб Конжаке «за беспокойный нрав и дерзкий отзыв начальству» у 1807 р. був переведений до малого училища в Чернігівській губернії. Серед учителів гімназії першої чверті ХІХ ст., які прийшли їм на зміну, слід відзначити І. І. Любачинського та К. І. Герна.

Іван Іванович Любачинський відрізнявся ґрунтовним знанням багатьох іноземних мов, як давніх, так і нових: грецької, латинської, французької, англійської та італійської. Він розпочав свою викладацьку діяльність у Катеринославській гімназії і вийшов тут у 1835 р. у відставку в чині статського радника. За ці роки він отримав у Хар-

ківському університеті в 1812 р. учений ступінь магістра філософії, а в 1816 р. – доктора філософії та витончених наук. Тривалий час у гімназії як навчальний посібник використовувалася «Логіка», підготовлена І. І. Любачинським.

Другим доктором філософії та витончених наук був Карл Іванович Герн, який викладав у гімназії з 1812 до 1831 р. У 1813 р. він за погодженням з міністерством зобов'язався викладати у старших класах гімназії латинську і французьку мови без винагородження з тим, щоб ці гроші – 500 крб були внесені на користь гімназії. До них він щорічно додавав 250 крб з жалування, яке отримував за службу в конторі опікунства іноземних поселенців. Уся ця сума мала бути покладена під відсотки і за їх рахунок здійснювати виготовлення за затвердженими зразками золотих та срібних медалей для нагородження кращих випускників гімназії. Ці умови благодійника були затверджені міністром народної освіти в липні 1813 р., а з 1822 р., коли капітал К. І. Герна досяг 3,5 тис. крб, учнів почали нагороджувати медалями. До речі, І. І. Любачинський та К. І. Герн відкрили й два перших приватних чоловічих пансіони в Катеринославі (відповідно в 1820 та 1821 рр.) для підготовки до вступу до гімназії. Ці пансіони діяли до кінця їх педагогічної діяльності в гімназії (1835 та 1831 рр.) [2, с. 49, 65–66, 133; 3, с. 18; 5, с. 65–66, 73–74].

Після перетворення гімназії у 1836 р. за статутом 1828 р., навчальний процес у ній мали забезпечувати 10 вчителів наук і мистецтв. За ступенем важливості предметів вони поділялися на старших – викладачів давніх мов, математики, російської словесності та історії і молодших – вчителів російської граматики, географії, нових мов. Статут відносив старших учителів до ІХ класу, молодших – до Х і вчителів малювання до ХІІ класу. На підставі загального Положення про порядок надання чинів від 25 червня 1834 р. і «Положення про надання чинів і пенсії по навчальній частині» від 18 листопада 1836 р. усі службовці навчального відомства поділялися на 2 розряди. До першого розряду відносилися особи, які мали атестат вищих навчальних закладів, а до другого – що закінчили курс середнього училища. Відповідно до цього старші вчителі відносилися до першого розряду, а молодші – до другого. Строк вислуги вчителям для отримання наступного чину встановлювався чотири роки, з урахуванням старшинства з дня вступу на службу. Всі вони мали право надання трьома чинами вище присвоєного їх посаді класу [5, с. 94; 7, с. 250, 285].

Серед учителів гімназії цього періоду особливо виділялися колезький радник А. С. Понятовський, надвірний радник М. М. Ларуй і колезький радник М. І. Садовський. Андрій Степанович Понятовський після закінчення з дипломом кандидата богослов'я Санкт-Петербурзької духовної академії у 1819 р. отримав призначення до Катеринославської духовної семінарії вчителем математики і грець-

кої та німецької мов. У 1829 р. був переведений до гімназії вчителем німецької мови, а з 1836 р. викладав у ній у молодших класах латинську мову протягом наступних тринадцяти років. Його учень Г. А. Залюбовський згадував, що «викладав він надзвичайно доладно і розумно, так, що не знали його предмета тільки відчайдушні ледарі», до того ж був одним з найсправедливіших учителів і це дуже цінувалося гімназистами. Пізніше, коли постало питання про відкриття в Катеринославі жіночої гімназії, А. С. Понятовський передав під її приміщення свій будинок. У старших класах гімназії латинську мову викладав колезький радник Олександр Іванович Барташевич, який працював у гімназії з 1831 до 1862 р. Майже двадцять років пропрацював у гімназії й Микола Миколайович Ларуй, прийшовши сюди в 1831 р. молодим випускником Рішельєвського ліцею. Його уроки французької мови були грозою для гімназистів. Викладав дуже добре, але не терпів нероб і до кінця тижня учні мали найбільше одиниць саме з його предмета. У тому ж 1831 р. прийшов після закінчення Харківського університету до гімназії і вчитель історії Микола Іванович Садовський. У 1837 р. за поданням попечителя округу Д. М. Княжевича міністерство дало згоду на його відрядження на три місяці до Санкт-Петербурга для ознайомлення з мнемонічною методою вивчення хронології, винайдені О. А. Язвінським. Прослухавши в березні 1838 р. лекції Язвінського й отримавши відповідне посвідчення, він для кращого ознайомлення з практичним застосуванням методу відвідав ряд столичних навчальних закладів, а після повернення запровадив його у гімназії, суттєво полегшивши учням запам'ятовування чисел і подій [3, с. 35; 5, с. 80, 83, 96–98; 9, с. 12–13, 127–130; 10, с. 106].

Тривалий час викладав у гімназії й колезький радник Аристарх Матвійович Черкасов. Після закінчення Харківського університету він спочатку був учителем військових наук, потім викладав російську мову й географію, а в 1844 р. змінив М. І. Садовського в якості вчителя історії. За словами Г. А. Залюбовського, історію він викладав погано і знав її ще гірше, зазвичай позначаючи олівцем у підручнику загальної історії Смарагдава, що треба вчити учням. Проте знав силуsilенну анекдотів й мало який урок обходився без них, а найчастіше саме з них і складався. За це учні його любили, до того ж він «був великим добрягою», й гімназисти часто зверталися до нього з проханням постояти за них [5, с. 96–97; 9, с. 128–129].

Катеринославській гімназії везло на вчителів малювання. Його, ще в головному народному училищі в 1804 р. почав викладати випускник Академії мистецтв Флор Пилипович Репнін-Фомін (1778–1857). Про рівень викладання можна судити вже по тому, що його дипломна робота в академії «Вигнання з храму» була відзначена атестатом першого ступеня і золотою медаллю. В числі 12 кращих учнів був за-

лишений при Академії й за картини «Смерть Сократа» і «Втеча святого сімейства до Єгипту» в 1802 р. був обраний кандидатом в академіки історичного живопису. Перебуваючи в академії, він став членом Вільного товариства аматорів словесності, наук і мистецтв, створеного 1801 р. поетами-радищевцями. Наступного року разом з Андрієм Івановим та Олександром Востоковим розробив проєкт Товариства митців, яке б «мало зв'язок з Товариством словесності». Учасник таємного гуртка, який ставив питання «облаштування внутрішнього буття Росії», прихильник ідей Олександра Радищева. В гімназії він працював десять років і вніс значні зміни в методику викладання художніх дисциплін, регулярно організовував виставки учнівських творів. Його викладацька й просвітницька діяльність здобула йому ім'я гуманного і освіченого педагога. Одночасно він активно займався і творчою діяльністю, велике місце в якій посідала історична тематика, про що свідчать картини: «Смерть Гостомисла», «Марфа Посадниця», «Сибірський володар пропонує Єрмаку свою дочку» та ін. З рядом його картин, зокрема портретом батька Д. Т. Мізка та «Звернення Мініна до нижегородців», можна і сьогодні ознайомитися в Дніпропетровському художньому музеї. В 1815 р. Ф. П. Рєпніна-Фоміна запросили на викладацьку роботу до Харківського університету, з яким були пов'язані його наступні 23 роки життя [1, с. 73; 8, с. 60-61; 9, с. 18].

На посаді вчителя його змінив теж випускник Академії мистецтв М. К. Королькевич, який навчав гімназистів малюванню і кресленню наступну чверть століття. Навчаючись в академії, отримав другу срібну медаль і атестат першого ступеня. В Катеринославі як художник брав участь у розписуванні Преображенського собору. Його наступником у 1840–1850 рр. був І. І. Гроднинський (Гродницький). Народився Іван Іванович у сім'ї кріпака і п'ятнадцятирічним хлопцем, з огляду на його таланти, був відпущений паном на волю. У 1834–1840 рр. був стороннім учнем рисувальних класів Товариства заохочування художників і вільним слухачем Академії мистецтв, де навчався одночасно з Тарасом Шевченком. 1840 р. І. І. Гроднинський з атестатом неklasного художника залишив академію й переїхав до Катеринослава. Створена тут низка живописних полотен «Невідомий купець», «Лірник», «Попик», портрети міського голови Катеринослава Івана Шевельова та його дружини Варвари характеризуються високим професіоналізмом [8, с. 61; 9, с. 18].

Отже, можна дійти висновку, що в першій половині XIX ст. навчальний процес у Катеринославській гімназії забезпечував досить стабільний та кваліфікований викладацький корпус, який складався переважно з випускників вищих навчальних закладів України – Харківського університету та Рішельєвського ліцею.

Бібліографічні посилання

1. *Грахов Я. Д.* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Вереврюсов. – Одесса, 1856.
2. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Д., 2001.
3. *Донцов Г. В.* Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882 / С отчетом за 1881–1882 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
4. *Ілларіонова О. П.* Методичні матеріали до стаціонарної виставки «Учбові заклади Катеринослава» / О. П. Ілларіонова. – Д., 1994 (рукопис).
5. *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в. / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М., 1973.
7. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.
8. *Сергеева Л. М.* З історії розвитку культури в Катеринославі першої половини XIX століття / Л. М. Сергеева // Наш край: зб. праць з археології, історії та музеєзнавства. – Вип. 1. – Д., 1971. – С. 48–62.
9. *Чабан М.* Птахи з гнізда Придніпров'я / М. Чабан. – Д., 2005.
10. *Яворницький Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – Изд. 2-е, доп. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 08.11.2010

УДК 94 (477) «XVIII і XIX ст.»

Д. В. Москальов

Національний гірничий університет

АМАТОР СТАРОВИНИ. ІСТОРИЧНІ ТА МІСТИЧНІ ЗАХОПЛЕННЯ ІВАНА РОМАНОВИЧА МАРТОСА

Розглянуто окремі біографічні сюжети відомого українського містика першої половини XIX ст. І. Р. Мартоса (1760–1831). Зроблена спроба визначити місце та роль його інтересів до вітчизняного минулого в контексті духовних орієнтацій доби. Підкреслена особливість та специфічність внутрішнього світу, а відповідно, і всієї творчості І. Р. Мартоса через аналіз його епістолярної спадщини.

Ключові слова: історичні дослідження, містицизм, епістолярні джерела.

Рассмотрены отдельные биографические сюжеты известного украинского мистика первой половины XIX ст. И. Р. Мартоса (1760–1831). Сделана попытка определить место и роль его интересов к отечественному прошлому в контексте духовных ориентаций времени. Подчеркну-

© Д. В. Москальов, 2010